

РЕЦЕПЦІЯ ОБРАЗУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
У ТВОРЧОСТІ ЙОСИПА СТРУЦЮКА

У статті розкрито еволюцію сприйняття українським письменником Йосипом Струцюком цілісного образу гетьмана Богдана Хмельницького у власному поетичному і драматургічному доробку. Аналітичний матеріал доповнено фрагментами радіоінтерв'ю майстра слова, що принципово конкретизувало авторську позицію й уможливило глибше з'ясування причини внутрішнього психологічного роздвоєння його ліричного (і реально-історичного) героя.

Ключові слова: рецепція, образ, художня система, творчість, письменник, збірка, поезія, текст, пам'ять, ліричний герой, трагізм, Україна, козацький, перемога, поразка, гетьман.

Mykola Martyniuk. The reception of Bohdan Khmelnytsky's figure in the works by Yosyp Strutsiuk
The paper studies the prefigurations of Bohdan Khmelnytsky in the poetry and prose of a Ukrainian writer Yosyp Strutsiuk. The analytical material is supplemented with the fragments of Y. Strutsiuk's radio interview which substantially clarified his auctorial position and gave a deeper insight into the conditions underlying the double identity of his lyrical (and historical) character.

Key words: reception, character, artistic system, creative work, writer, collection, poetry, text, memory, lyric hero, tragedy, Ukraine, Cossack, victory, defeat, hetman.

Постать Богдана Хмельницького – одна з першорядних у нашій історії. Славетний гетьман України, видатний політичний і державний діяч, гнучкий дипломат, військовий стратег, полководець, людина високого духу і світлих помислів, він був і залишається таким у духовному просторі та свідомості представників різних поколінь українців, попри деяку одіозність сприйняття й відчутні розбіжності потрактування ролі та місця цієї особистості в нашій історичній долі й сумлінні.

Велич гетьмана Богдана належно оцінена в українському фольклорі. Його колоритний, переважно гіперболізований образ невід'ємний у канві народних дум та історичних пісень, а ще легенд, переказів, історичних анекдотів, бувальщин, прислів'їв, приказок, загадок тощо. Українська класична й масова література теж свого часу дала по змозі неупереджене (хоча й не без відомих ідеологічних кренів) і так само неоднозначне бачення цієї постаті у глобально-світовому та локально-національному й особистісному контекстах, усезагальному і психологічному вимірах. Про Хмельницького концептуально повно писали і/або принагідно згадували у своїх творах, відповідно налаштовуючи читачів/реципієнтів на певні оцінки, коментарі та висновки (а дехто подекуди й відкрито нав'язуючи власну чи так звану колективно-масову позицію), Т. Шевченко, М. Костомаров, М. Старицький, Ю. Федькович, О. Корнійчук, Іван Ле, Н. Рибак, П. Загребельний, Л. Костенко та багато інших письменників минулого й сьогодення [14, 15]. Одним із тих митців, хто у своєму творчому житті досить багато часу й зусиль присвятив ґрунтовному вивченню та художній інтерпретації образу й генія гетьмана Богдана Хмельницького, є наш сучасник письменник Йосип Струцюк.

Тема історичної пам'яті, щирого вболівання за долю рідного краю, українського народу, своїх найближчих, ремінісценції до нашої звитяжної давнини, зокрема в однойменному диптиху (“...у двері Всесвіту відчинені // повз мене мандрували чумаки” [8, 24]), у драматичній поемі про часи Київської Русі й Волинсько-

Галицького князівства, Литовську добу, розквіт і занепад Козацької республіки, перебіг і поразку національно-визвольних змагань другого десятиліття ХХ ст., присягу і звитягу вояків ОУН–УПА, духовні й політичні перипетії недалекого минулого – наскрізна й заголовна в кожній книжці Й. Струцюка, починаючи від першого “Освідчення” (1965) у надзвичайній чуттєвості й одержимій любові до слова, християнській сповідальності й чесності перед родом і народом, синівських почуттях до батьків, батьківщини й Батьківщини, чи й у друкованих значно пізніше, порівняно з часом написання, ранніх творах (“Богдане, встань і подивись...”, 1956 [12, 31], “Не раз земля свята та славна...”, 1958 [12, 29] та ін.) аж до поки ще не виданого монументального полотна “Бог задумав інакше...”.

Найперше звернення до теми й доби Хмельниччини маємо вже у другій збірці Й. Струцюка “Засвідчення” (1969), за два роки до того апробоване ним у четвертому числі “Жовтня” [7, 76-80]. Це диптих “Зборівський мир” і “Журалиха”. У першому, композиційно виваженому творі поет проймається душевним станом гетьмана Богдана Хмельницького, внутрішнім спустошенням і роздвоєнням, якого йому випало зазнати під час і внаслідок укладення сумнівно-умовного договору з польським королем Яном Казимиром, котрого в поетичному тексті автор навіть не вважає за потрібне назвати на ім’я, либонь, висловлюючи тим ставлення до нього – своє й ліричного героя: адже дуже важко змиритись із тим, що “Переможений вишколеною рукою // Переможця неквапно підводить з землі” [6, 11]. І те глибоко вистраждане сум’яття цілком виправдане і зрозуміле: мабуть, той єдиний незбагнений випадок – класичний демо-виняток із категорично-тривіального правила, коли, попри усталений стереотип, таки “переможців судять”. Передовсім – вони себе самі на власному суді сумління. Трагізм ситуації підсилює оксиморонний із плавним переходом в антитезний принцип подачі матеріалу: з одного боку – “великий і грізний” [Хмельницький], а таки “упав на коліна”, “переможений <...> переможця <...> підводить з землі”; із другого – під його (не бодай-чиєю ще!) умілою орудою “Бунтівна Україна, копитами збита” й “У розплату повернута Річ Посполита”, “Ворона́ Україна регоче шаблями, / підмантачує тлусті шляхетні карки” [6, 11]. У стані афекту він і справді грізний, вольовий та рішучий (“Брови зламані у Богдана”, “Шаблю вихопив з піхви рвійно, / над головою зметнув, / наче стяг”), а в миті слабкості “гетьману б’є булавою / об зігнуте коліно сльоза” [6, 11-12], бо насправді він – жива, зі всіма слабкостями й сумнівами людина, а не лише той самий, ним же піднятий стяг-ідея, під яким хто свято, хто сліпо йде в бій.

У наступній поезії – “Журалиха”, попри полинову гіркоту поразки під Берестечком, де з тих вікопомно-трагічних подій “поле – душа перебита”, гетьман Богдан постає для письменника серед “травою порослих імен” символом невмирущості нашої пам’яті, безсмертя великого духу, здатності до самовідродження, духовної регенерації, подібно до біблійного Лазаря чи міфічного Фенікса, під впливом неупокорених природних стихій переродження: “Хапаюсь за вітер, за гострий вітер/ і зводжусь з колін живий” [6, 13].

До Богдана Хмельницького як до мірила звитяги, моральності, національної совісті українського народу Й. Струцюк апелює і в одній із ранніх своїх поезій, написаній ще 1956 року:

Богдане, встань і подивись,
як сльози наші розлились,
які убогі і малі

на нашій –
не своїй землі!
[12, 31].

Тут Богдан Хмельницький, Тарас Шевченко й Господь Бог – триєдині рівновеликі духовні сутності, які уособлюють, щонайменше для нинішнього і прийдешнього українства, святість, заступництво, шанс на глибоке очищення від усеможливих неусвідомлених і/чи мимовільних гріхів та скверни. Саме до них повсякчас має приходити кожен із нас, звіряючи з ними чистоту своїх помислів, вагомість справ й усвідомлену відповідальність за себе, свою долю, власні вчинки, один за одного.

Ота незагойна рана, завдана Козацькій Україні під Берестечком, болить письменникові і кровоточить гіркою пам'яттю, наче давня душевна стигмата, ще й досі. Він ніби вкотре, як далекого трагічного літа 1651 року Богдан Хмельницький при звістці про ту страшну катастрофу, переживає гіркоту й біль поразки у віршах-алюзіях “Кожен мусить бути воїн” [12, 6], “Ми ще повернемося...” [13, т. 1, 178] та – принагідно – у багатьох інших прозових, поетичних і драматичних текстах.

Рядки з поезії “Кожен мусить бути воїн” (1990) звучать як ритм пам'яті на противагу прогнозованому безпам'ятству прийдешніх поколінь:

Триста їх зламалось в битві, всім їм в уголов'ї – списи. Хтось би думав, що робити, – він один за всіх них бився.	Що йому не дарували! Та козак не зміг без волі. Рясно поле закривавив, бо такий був в полі воїн [12, 6].

Будуючи текст на засадах постмодерної поетики поезії у прозі “Ми ще повернемося...”, у віртуально-символічному зверненні до молодшого побратима по перу і творчого похресника Василя Слалчука, фактично берестечківчанина, в якому зберігся-таки ще колишній козацький дух, письменник звіряє свої почуття генетичній пам'яті й сакральному покликові душі, а відтак тужить за упокоєними колись ворожою рукою, а тепер – новорощеною байдужістю героями: “Ті козаки там і понині в облозі. Тільки нині їх оточили потрійним кільцем... Мусимо загатити річку не лишень гарматами, возами, сідлами, кожухами, а й куфайками, килимами, фіранками з вікон, меблями, матрацами, підшивками з газет, рецензіями, оплесками й піснями, стягнемо з ніг останні кросівки, зірвемо з голів капелюхи, витягнемо з-за пазухи дипломи й тексти традиційні й верліброві і все – у воду! На переправу! Ще раз спробуємо вивести з трясовини наш обложений табір. Тих триста найсміливіших нас завжди підтримає” [13, т. 1, 178].

У віршах “На поклін” (1977), “Горить Батурина” (1986) [13, т. 1, 195-198] й. Струцюк виводить трагічний образ гетьмана на колінах, а в його особі – й цілої України: “...звитяжний підданець Польщі / по-холопськи ламав коліна. / Четвертована муками поспіль, / ледве зводилась Україна” [13, т. 1, 195]. І в наступній поезії – уїдливо-саркастично:

Стоїть гетьман на колінах перед вироком століть. На колінах Україна Перед ворогом стоїть:	“Під Берестечком в полях побив мене лях. А в Батурині – москаль. Як жаль!” [13, т. 1, 197].

Так, тут він, гетьман, уже інший, аніж у диптиху “Зборівський мир” [6, 11], але тепер уже, на жаль, не має такого, як тоді, впливу на перебіг епохальних подій, яким із відомих причин свого часу не скористався.

Узагалі образ Богдана Хмельницького в поетичному доробку Йосипа Струцюка стартово стрімко еволюціонує від внутрішньо роздвоєного й суперечливого типу *васала*, якого письменник інакше, як займенником *він*, не дефініціює

(“Зборівський мир” [6, 11]). Паралельно як вимушений засіб синонімічної заміни митець хіба скупіше використовує в тексті нейтральні за емоційно-експресивним забарвленням відповідники – слова-перифрази *переможець, гетьман*. У вірші “Журалиха”, попередньо провівши обряд своєрідної ментальної ініціації свого героя, під тиском кривавих обставин автор підводить його, гордого й нескореного духом, із колін [6, 13]. Відтак називає і звертається до Хмельницького по-панібратськи фамільярно – *Богдан, Богдане* [6, 12, 14; 12, 31]. І лише після Жовтих Вод і Корсуня, принагідно нагадуючи про достопамятні Рогатинські події, письменник характеризує його, навіть дещо гіперболізуючи заслуги і славу звитязця, по-народнописанному – *Хміль*: “Як на скелю став під Рогатином – / залишилися в скелі вм’ятини”; або: “Чи не той то Хміль, славний воїн, / що зірки збива булавою?” (“Плач за Берестечком”) [12, 62].

І ніколи, зауважмо, Й. Струцюк не називає свого героя в канві поетичного тексту відособлено-офіційно – Богдан Хмельницький, що дає нам підставу для висновку: у поетовому світосприйманні й потрактуванні цього образу завжди присутня авторська суб’єктивно-оцінна позиція – різка, критична, може, деколи поблажлива, але ніколи не байдужа.

Якщо ж говорити про гіперболізацію за фольклорними зразками та аналогіями образу Богдана Хмельницького, то тут автор цілком суголосний та одностайний у баченні, прийомах і принципах характеротворення зі своїм сучасником, поетом-шістдесятником Миколою Вінграновським. Цитовані вище рядки зі Струцюкового “Плачу за Берестечком” (1978) ніби відлунюють і вторять його поезії “Не чіпай наші сиві минулі тривоги!..” (1960), написаній вісімнадцятьма роками раніше:

Я царю в тобі!.. Сподівання химерні,
Насторожені думи летять, як туман!..
Булавою збиваючи зорі та стерні,
Україну порубану зводить Богдан [1, 15].

Зрештою, аби у прискіпливо-критичного читача не склалося враження, що, мовляв, митець подекуди грішить безславними неетичними запозиченнями, наведемо цитату ще одного його побратима по письменницькому цеху – поета Дмитра Павличка: “Творчість Йосипа Струцюка часто поєднує фольклорні елементи з елементами поетичної школи, яку репрезентують Микола Вінграновський, Іван Драч... Йосип Струцюк – митець тендітний, мислячий півтонами, структури його поезій не завжди відкриті навстіж, але того, хто увійде в них, чекає справжня радість” [2, 297].

Розкриваючи й аналізуючи героїку та поразки національно-визвольних змагань українського народу під проводом Б. Хмельницького, письменник дуже часто вдається до прийому стилізації тексту під народну пісню чи думу, а також інших різновидів інтертекстуальності, як-от: використання в оригінальних авторських поетичних творах метрики, ритміки та строфіки народнописанного вірша, опанування специфічних поетичного синтаксису і звукопису, уживання мотто на теми народних пісень, усталених ідіоматичних форм і зворотів, апеляція до впізнаваних образів, типів, сталих епітетів, традиційних метафор, порівнянь, паралелізму тощо. Для ілюстрації достатньо назвати поезії “Берестечківська жниварська” [9, 27-28], “Похідна козацька” [11, 16], “Плач за Берестечком” [12, 62-63], “Шахівниця Вишневецького” [5, 14-15], “Горить Батурин” [13, т. 1, 197-198], думу “Під містечком Берестечком” [11, 15].

Оригінальним творчим експериментом Й. Струцюка в царині художньої майстерності стала драматична поема на одну дію “Смерть Хмельницького”.

Усього на сорока сторінках поетичного тексту авторові вдалося вмістити весь багатомірний і багатогранний світ – життя, загальнолюдські й особистісні якості, ментальність, державницьку позицію, гостроту характеру, внутрішні митарства, сумніви і трагедію справді легендарного головного героя твору. Більше того, через видіння, дію й діалоги він спромігся втиснути в обсяг загалом невеликого драматичного твору чи не всю велич і трагізм такої героїчної епохи, якою відбулася в нашій історії Хмельниччина.

Примхлива і зрадлива пані Доля готує для Хмельницького низку випробувань, які він приймає як неминучість, як закон і, заручившись власним попереднім гірким досвідом, намагається вистояти. Попри те, що тепер хижим звіром нависає над ним чорна хмара людської недовіри, за всі прорахунки має бути заплачено, до того ж дорогою ціною. Скажімо, на посутньо справедливий і цемкий докір Зависни:

Володарів собі міняєш,
а нас у рабство заганяєш.
Ми вже зневірились в тобі.
І ти програв під Берестечком

без нас, повір, – не ми без тебе.
Відгородившись старшиною,
як тином, ти потойбіч часу,
в чужім городі помираєш [10, 15], –

Йому, здавалося б, не буде що відповісти. Утім це наснажує державця на ратні подвиги й він складає перед Україною, перед народом, перед Богом святу лицарську присягу, засновану на чистій вірі – у себе, в успіх, у прийдешнє:

Державець руської землі
Богдан-Зиновій всьому світу
об'явить ще таку державу,
якої ще той світ не бачив! [10, 19].

Я не пущу орду московську,
голодну, дику, віроломну,
в козацьку землю! [10, 28].

Звіт йому тримати лише перед власною совістю й вічністю, яка раз по раз нагадує про себе, відлунюючи застережними голосами з майбутнього.

Смерть Хмельницького – це складна метафора-знак, що дає нам чітке усвідомлення його міфічної обнадійливої місійності. Зрештою, міф – це суть життя, поступу, істини, міф – закон творення гармонії, міф – і творення. Творення... міфу. І велика гармонія.

1995 року, коли світова громадськість ушанувала чотирьохсотлітній ювілей народин славетного гетьмана, а сам рік був оголошений ЮНЕСКО Міжнародним роком Богдана Хмельницького, наприкінці грудня Й. Струцюк як гість студії пізнавально-інформаційної програми “Книгозбірня” радіостанції “Луцьк” і Волинського радіо спеціального її випуску дав розлоге інтерв'ю про велич і фатальні прорахунки цього звитяжця. Відправною точкою розмови став свіжопам'ятний на тоді вихід у світ окремою книжкою драматичної поеми нашого краянину “Смерть Хмельницького”, проте автор свідомо перевів розмову дещо в іншу площину. Стенограму міркувань митця з незначними скороченнями після п'ятнадцяти років архівного зберігання оприлюднюємо вперше. Пропонований монологічний виклад бесіди посутньо доповнює творчий набуток і принципову авторську позицію Й. Струцюка в оцінці Великого Українця (подаємо у скороченні):

“Постать Богдана Хмельницького оцінювалася неоднозначно і в минулому. Були, які його вихваляли, були, які закидали за його прорахунки. Ця постать настільки суперечлива, що навіть Тарас Григорович Шевченко, коли опоетизовував окремі моменти його боротьби, в інший час гостро критикував: наприклад, ми знаємо його вірш “Якби-то ти, Богдане п'яний, тепер на Переяслав глянув!”. В недалекому минулому Хмельницький переважно

оцінювався за Переяславську раду – акт Переяславської ради, так зване возз'єднання України з Росією. І ще трішечки – за окремі перемоги: під Корсунем і Жовтими Водами. Здебільшого хвалилося те, що Богдан Хмельницький дуже передбачливо возз'єднав український народ з російським, в результаті чого стала дружба на віки вічні.

В той же час ми знаємо, що то був акт все-таки трагічний для історії України. Однак винен в тому Богдан Хмельницький чи ні – тут трудно сказати, адже він підписував угоди на інших засадах. Він знав (у тому його переконували), що Україна стане автономією і буде мати свою адміністрацію, своє військо, що Україна матиме з іншими державами вільні взаємовідносини. Однак, коли угода була підписана, того не трапилось. Всі умови були зім'яті, фактично негласно розірвані. Москов'я почало насильно насаджувати свою політику, імперські війська силою зайняли окремі міста, де встановлювали військові залоги. Зневажливе ставлення виявилось і до храмів, до нашої релігії, адже церква українська тоді була відокремлена. То була саме наша – українська – церква. І ось усі права, які мала Козацька республіка, були зневажені...

В той же час Богдана Хмельницького все-таки не можна жорстоко винити за ті прорахунки, які він допустив. Обставини були неймовірно складні. Сама Україна вибороти незалежність тоді не могла, адже вороги напірали із заходу, півдня, сходу та півночі. Вона повинна була до когось прихилитися, чекати від когось допомоги. Вибирати було непомірно трудно. Перед тим не склалося з Польщею і з кримським ханом (не раз він зраджував наші українські війська). Тому, зрозуміло, що як до людей одної віри Богдан Хмельницький потягнувся до Москви. Але він не знав, що Москва така підступна...

Ще одна причина прорахунків – що Богдан Хмельницький став на таку висоту, на якій він не завше був достойний стояти. Обставини його висунули на таку висоту, а йому було, певна річ, важко.

І все-таки це надзвичайно могутня постать в нашій історії. Це один з наймогутніших гетьманів України. Блискучі перемоги, які він здобув над польським військом, увійшли золотими сторінками в літопис нашої історії. Окрім того, саме він почав розбудовувати нашу самостійну державу.

Ця постать є далеко не ординарна, і перед нею ми повинні схилити свої чола, навіть попри ті помилки, які були допущені Богданом Хмельницьким, може, не настільки в силу свого характеру, а через якісь історичні обставини, які склалися на той час.

Після таких блискучих перемог під Корсунем і Жовтими Водами Богдан Хмельницький іде на Польщу. Польща фактично впала, там вже воювати було ні з ким. Війська Хмельницького перейшли Буг, зайшли на мою рідну Холмщину, підійшли під Замостя, оточили це місто. І тут не зрозуміло, чому Богдан Хмельницький нараз зупиняє війська. Можна йти прямо на Краків, можна йти на Варшаву – опору як такого вже б не було, тому що військо польське деморалізоване, розлетілося, впало. Польщі немає. І Богдан Хмельницький не пішов далі. Відтак з'являється новий король, Ян Казимир, і Богдан Хмельницький з небувалою довірою поставився до нього. Він почав повертати свої війська. Повертати шаблю. Адже окремі реєстрові козацькі загоны насильно, шаблю повертали селянські війська. Саме селян і низове козацтво.

Зрозуміло, в козацького низу і селянських військ склалася недовіра до Богдана Хмельницького. Чому так? А річ у тому, що Богдан Хмельницький ніколи до того часу не був тим державним діячем, який думав дійсно про Україну. Про самостійну незалежну Україну. Він завжди був васалом, залежним від Польщі, від польського короля.

Тільки пізніше, після трагедії під Берестечком, він зрозумів це. А відступ від Замостя фактично спричинив до трагедії під Берестечком. Тому, вважаю, то не зовсім суттєво, що татари тоді зрадили, адже на татарів не треба було дуже розраховувати. То фактор того, що війська вже не вірили своєму призвідникові, в якійсь мірі в них похитнулася віра в Богдана Хмельницького. І це призвело до страшної поразки під Берестечком.

І лише після цієї поразки, а потім – підписання Переяславської угоди, яка врешті виявилася ганебною, Богдан Хмельницький задумався над тим, хто ж він такий є. Адже він володів такими могутніми військами, перед якими здригалися інші могутні військові одиниці, – і враз виявилось, що він зазнав поразки.

І тільки після тих поразок Богдан Хмельницький відчув себе володарем своєї держави. Точніше, він захотів, намагався ним бути. Але виявилось надто запізно.

Отож, найсуттєвіша, мені здається, помилка Богдана Хмельницького – це та, що він почував себе завжди васалом, залежним від когось. То він був залежним від Польщі, потім приходиться в певну залежність до Росії. І не мислить себе як окремих володар держави – великої Української козацької держави. То – найсуттєвіша помилка”.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Вінграновський М.* Любове, ні! не прощай! Вибр. лірика. – К.: Укр. письменник, 1996. – 149 с.
2. *Волинь* літературна: наші сучасники: Збірник матеріалів про письменників Волині, членів Національної спілки письменників України / Ред.-упоряд. Н. Горик. – Луцьк: ВАТ “Волинська обласна друкарня”, 2010. – 340 с.
3. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – 2 вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.
4. *Смолій В., Степанков В.* Творець української держави / *Богдан Хмельницький*: хроніка життя та діяльності – К.: Наук. думка, 1994. – С. 5–50.
5. *Струцюк Й.* Досвідчення: поезії. – К.: Рад. письменник, 1982. – 79 с.
6. *Струцюк Й.* Засвідчення: поезії. – К.: Молодь, 1969. – 80 с.
7. *Струцюк Й.* Зборівський мир; Журалиха / *Жовтень*. – 1967. – № 4. – С. 76–80.
8. *Струцюк Й.* Освідчення: поезії. – Львів: Каменярь, 1965. – 27 с.
9. *Струцюк Й.* Поезії. – К.: Дніпро, 1984. – 144 с.
10. *Струцюк Й.* Смерть Хмельницького: драм. поема на 1 дію. – Луцьк: Надстир’я, 1994. – 44 с.
11. *Струцюк Й.* Сторожові вежі: поезії 1953–1993 років. – Луцьк: Надстир’я, 1993. – 168 с.
12. *Струцюк Й.* Терпкі сторінки: поезії. – К.: Рад. письменник, 1991. – 96 с.
13. *Струцюк Й.* Фарватер: Вибр. поезії: У 2 т. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. – Т. 1. – 556 с.; Т. 2. – 540 с.
14. *Українська літературна енциклопедія: У 5 т.* / Редкол.: І. О. Дзевєрін (відп. ред.) та ін. – К.: “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1988. – Т. 1: А–Г. – 536 с.; 1990. – Т. 2: Д–К. – 576 с.; 1995. – Т. 3: К–Н. – 496 с.
15. *Український енциклопедичний словник-календар* / Упоряд. Я. Вікалюк. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2003. – 248 с.

Отримано 23 грудня 2010 р.

м. Луцьк